

A Reflection on the Recordings of Three Verses of Nezami Ganjavi's *Sharafnameh*

Hamid Aghajani ^{1*} | Majid Mansouri ²

1. Corresponding Author, Assistant Professor, Ministry of Science Research and Technology, Tehran, Iran. E-mail: hamid.aghajani@msrt.ir

2. Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Arak University, Arak, Iran. E-mail: m-mansoori@araku.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received: 08 April 2024

Received in revised form:
14 May 2024

Accepted: 25 May 2024

Keywords:

Nizami,
Sharafnameh,
edited,
Sabzakhor,
Sarakhor,
Jersey in the throat.

ABSTRACT

The oldest existing manuscripts of Khamseh Nezami date back to a century and a half away from the year of his death. This may be the major reason for the existing errors and omissions and corrections in the text of the precious Masnavi despite the various corrections that have been made from the Khamseh due to the lack of old and reliable manuscripts. Also, this is why the combination of "Sabzakhor" in two verses of *Sharafnameh* appeared based on the incorrect reading of these Nezami's verses. Furthermore, all the correctors and commentators of this book based on the incorrect recording of the manuscripts and the existence of the entry "Sabzakhor" and its meaning in the dictionaries have accepted the recording of these words in those two verses in the same way and tried to justify the meaning for it. In the current research, alongside examining the cases that the commentators of *Sharafnameh* have raised about the meaning of this combination, it has been indicated that "Sabzakhor" in two verses of Masnavi is a translation of "Sarakhor" which means the best horse and special carriage of kings and officials who precede all the horses are closed in the stable and it is also used to inseminate the mares. In another part of the article, based on the in-text evidence of Khamseh Nizami and also using the evidence of other Persian literary texts, the suggestion of correcting "jers in the waist" instead of "jers in the throat" in a verse of the *Sharafnameh* has been proposed and it has been shown that "Aaronan the king, they tie the jerseys on the "waist".

Cite this article: Aghajani, H., Mansouri, M. (2024). A Reflection on the Recordings of Three Verses of Nezami Ganjavi's *Sharafnameh*. *Research of Literary Texts in Iraqi Career*, 5 (2), 1-12.

© The Author(s).

Publisher: Razi University

DOI: <https://doi.org/10.22126/ltp.2024.10479.1249>

Extended Abstract

Introduction:

There are still many words and combinations in Persian literary texts, which are entirely originated in inappropriate reading by scribes and correctors. Furthermore, the role of dictionaries in the emergence of these errors is undeniable. The authors of some old and new cultures have tried to extract different words and combinations from Persian texts, and from time to time, because of not having access to reliable manuscripts, they entered many words into the cycle of dictionaries based on incorrect recordings of these manuscripts. These words, which were originally the result of transliteration, have found their way into a large number of cultures through the transcription of lexicographers from each other. Accordingly, such incorrect words have been supported and included in various dictionaries, and later, when the correctors came across these incorrect words in the manuscripts of various texts, they went to the dictionaries and matched the same incorrect form with the meaning that was often made by the lexicographers. Sometimes, they have not allowed themselves to doubt its correctness and have entered the incorrect form into the text.

Materials and Methods:

One of the things that can be used in correcting *Khamseh* is the rule of "difficult recording is better". Investigation of the Persian and Arabic manuscripts and the experience of correcting these texts have shown that simplified recordings usually belong to late and erroneous versions. More precisely, the logic of authorship was based on turning difficult into easy.

Therefore, some of the words and combinations found in the dictionaries are the results of incorrect readings from old and new lexicographers and commentators from the manuscripts of *Khamseh*. In these cases, when the corrector seeks to find the superiority of recording one of the manuscripts over the other, he goes to dictionaries such as Burhan Katz and Farhang Jahangiri, etc. He tends to prefer one recording over another, and in these situations, he sometimes stumbles and makes big mistakes.

Results and Discussion:

The story of Alexander, being transferred from India to China, reaches the point where he reaches a plain near China and hunts there and decides to stop there for a month; Based on this decision, they build stables for horses and install mangers in them.

The commentators of the book have many differences of opinion in the explanation and literal interpretation of "Sabzakhor". It is clear that all these differences between the commentators in the explanation of the mentioned verse occurred due to the insufficiency and stupidity of the concept of the second stanza. Because from the logical and lexical point of view, "Sabzakhor" cannot mean "horse", all commentators and lexicographers have sought justification for its jurisprudence.

In Alexander's seventh war with the Russians, one of the major motives of Alexander's victory is his horse

چو پیروزی خویش دید از خدای بدان خنک ختلی درآورد پای
که او را شه چینیان داده بود ز سبزآخُر چینیان زاده بود

All the commentators of this verse have given different explanations for the notion of "Sabzakhur" in these verses and as mentioned earlier, all these amazing incorrect explanations happened only based on the spelling of "Sarakhur" as "Sabzakhur" in the manuscripts of Khamseh Nezami. "Sarakhur: They say the horse of Sartawila, which means a horse that takes the lead over all the horses"

In Ganjavi's Sharafnameh record and the opening verses of the legend of water of the animal, it is stated as follows:

چو بانگِ خروس آمد از پاسگاه جرس در گلو بست هارونِ شاه

Therefore, it is clear that in the verse in question, "throat" is the spelling of "waist"; "The messenger of Jalajal king and the bell on his waist." In addition, "Harun Charkh" and "Harun Falak" mean moonlight, and the addressed stars are the same as the stars.

Conclusion:

Many words and combinations of Khamseh Nezami have been entered into dictionaries by lexicographers due to the descriptions of this system. Due to the fact that the descriptions of Khamseh were the consequence of the personal views of the old commentators, the meaning of these words and compounds have led to the emergence of multiple problems and issues and, followed by that, they cannot be completely trusted in the correction and description of *Nezami's* work. This is the origin of the combination by "Sabzakhur" and the meanings attached to it afterwards. Accordingly, the correctors and commentators of Nezami's *Shrafnameh* based on the existence of this combination in the manuscripts and its confirmation in the dictionaries, doubted its correctness. However, in the current research and based on various pieces of evidence, it was shown that the correct form of this combination is "Sarakhur", which means the best horse in the stable, which was also used for genocide and insemination of mares. Furthermore, this horse is often the horse of kings and elders. The combination of "Jers in the Throat", which is also given in many dictionaries, is extracted from the *Nezami's* honor book, and of course, the existence of this combination in different cultures, which was extracted based on the incorrect and erroneous version of the Khamseh caused by the correctors and commentators to be correct. Without a shadow of a doubt, using the meaning of this combination in the cultures, they have been discussing the description of the verse, while "Jers in the throat" has no other example in Persian literature compared to other verses by Nezami and Khaqani or those of other poets.

تأملی در ضبط و گزارش سه بیت از شرفنامه نظامی

حمید آفاجانی¹ | مجید منصوری²

۱. نویسنده مسئول، عضو هیأت علمی وزارت علوم تحقیقات و فناوری، تهران، ایران. رایانامه: hamid.aghajani@msrt.ir

۲. دانشیار زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی، دانشگاه اراک، اراک، ایران. رایانامه: M-mansuri@araku.ac.i

چکیده

اطلاعات مقاله

تاریخ تحریر کهن‌ترین دستنویس‌های موجود از خمسه نظامی با سال وفات وی حدود یک قرن و نیم، فاصله دارد. به همین سبب است که با وجود تصحیح‌های مختلفی که از خمسه انجام گرفته است، به علت فقدان دستنویس‌های کهن و قابل اعتماد، همچنان اشکالات متعدد و گشتگی‌ها و تصحیف‌هایی در متن این مثنوی گرانمایه وجود دارد. از همین دست است ترکیب «سبز آخور» در دو بیت از شرفنامه که همه مصححان و شارحان این کتاب بر اساس ضبط نادرست دستنویس‌ها و نیز وجود مدخل «سبز آخور» و معنی آن در فرهنگ‌ها - که البته بر اساس خوانش نادرست همین بیت‌های نظامی پدید آمده است - ضبط این واژه‌ها را در آن دو بیت به همین صورت پذیرفته‌اند و در صدد توجیه معنی برای آن برآمده‌اند. در این تحقیق ضمن بررسی مواردی که شارحان شرفنامه در باب معنی این ترکیب مطرح کرده‌اند، نشان داده شده است که «سبز آخور» در دو بیت از این مثنوی، گشتگی «سر آخور» است به معنی بهترین اسب و بارگی خاص پادشاهان و صاحب‌منصبان که مقدم بر همه اسبان در اصطیل بسته می‌شده است و از آن برای بارور کردن مادبان‌ها نیز استفاده می‌شده است. در قسمت دیگری از مقاله بر اساس قرائن درون‌متنی خمسه نظامی و نیز استفاد از شواهد سایر متون ادب فارسی، پیشنهاد تصحیح «جرس در کمر بستن» به جای «جرس در گلو بستن» در بیتهای از شرفنامه مطرح شده و نشان داده شده است که «هارونان پادشاه»، جرس‌ها را بر «کمر» می‌بسته‌اند.

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۱/۲۰

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۲/۲۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۳/۰۵

واژه‌های کلیدی:

نظامی،

شرفنامه،

تصحیح،

سبز آخور،

سر آخور،

جرس در گلو بستن.

استناد: آفاجانی، حمید؛ منصوری، مجید (۱۴۰۳). تأملی در ضبط و گزارش سه بیت از شرفنامه نظامی. پژوهشنامه متون ادبی دوره عراقی، ۵، (۲)، ۱-۱۲.

© نویسنده گان.

DOI: <https://doi.org/10.22126/ltip.2024.10479.1249>

ناشر: دانشگاه رازی

۱. پیشگفتار

هنوز هم واژه‌ها و ترکیب‌های پرشماری در متون ادب فارسی وجود دارد که یکسره حاصل گشتگی و خوانش‌های نادرست کاتبان و مصححان است. البته نقش فرهنگ‌های لغت را نیز در پیدایش این خطاها نباید نادیده گرفت. نویسندگان برخی فرهنگ‌های قدیم و جدید، تلاش کرده‌اند تا لغات و ترکیب‌های مختلف را از متون فارسی استخراج کنند و گاه چون به دستنویس‌های معتبر و قابل‌اعتنایی دسترسی نداشته‌اند، واژه‌های زیادی را بر اساس ضبط‌های نادرست این دستنویس‌ها وارد چرخه فرهنگ‌های لغت کرده‌اند. این لغات که در اصل حاصل تصحیف‌خوانی بوده است، به واسطه رونویسی فرهنگ‌نویسان از یکدیگر، به تعداد زیادی از فرهنگ‌ها راه یافته است. بر این اساس، این گونه لغات نادرست از پشتوانه درج در فرهنگ‌های گونه‌گون نیز برخوردار شده‌اند و بعدها مصححان وقتی به این لغات نادرست در دستنویس‌های متون مختلف برخورد کرده‌اند وقتی به سراغ فرهنگ‌های لغت رفته‌اند، همان صورت نادرست را با معنی‌ای که غالباً بر ساخته فرهنگ‌نویسان بوده است، منطبق یافته و گاه در درستی آن تردید به خود راه نداده‌اند و صورت نادرست را وارد متن کرده‌اند.

خمسّه نظامی گنجوی از جمله آثاری است که دستنویس‌های بسیاری از آن وجود دارد و شاید به همین سبب است که هنوز هم تصحیح مناسبی از آن به فرجام نرسیده است. اختلاف دستنویس‌ها در ضبط واژه‌ها و نیز ترتیب و تأخیر و نیز شمار بیت‌ها به قدری زیاد است که کار را بر مصححان و شارحان این منظومه دشوار کرده است. «در هیچ دیوان و دفترى به اندازه آثار نظامی غلط، سقط و تحریف راه نیافته، زیرا هیچ اثری در قدیم به این اندازه استنساخ نشده و هیچ دفترى به این درجه مطبوع عامّه و بیش از گنجایش فکر عامّه نبوده است» (نظامی، ۱۳۸۴: مقدمه، شش). «چنانکه مکرر اشارت رفته به سبب کثرت استنساخ تمام نسخ تازه و کهن نظامی مغلوط و مغشوش است» (وحید دستگردی، ۱۳۱۸: ۳۸۵). یکی از موارد که در تصحیح خمسّه نظامی می‌توان از آن بهره جست، قاعده «ضبط دشوار برتر است» می‌تواند باشد. «استقصاء در نسخه‌های خطی فارسی و عربی و تجربه تصحیح این متون نشان داده که ضبط‌های آسان‌شده، نوعاً به نسخه‌های متأخر و مغلوط تعلق دارند؛ به عبارت دیگر، منطبق تصرف کاتب، مبتنی بر تبدیل مشکل به آسان بوده است (جهانبخش، ۱۳۸۴: ۴۹).

مع الوصف برخی از لغات و ترکیبات موجود در فرهنگ‌های لغت، حاصل خوانش‌های نادرست فرهنگ‌نویسان و شارحان قدیم و جدید از دستنویس‌های مغلوط خمسّه نظامی است. در این موارد، مصحح وقتی در پی یافتن وجه برتری ضبط یکی از نسخ بر دیگری به سراغ فرهنگ‌های لغتی همانند

برهان قاطع و فرهنگ جهانگیری و غیره می‌رود با استفاده از لغتی که در آنجا بر اساس نسخ مغشوش خمسه و معنی تراشی برای آن وارد فرهنگ‌ها شده، دست به برتری یک ضبط بر دیگری می‌زند و در این مواقع، گاه دچار لغزش و سهوهای بزرگ می‌گردد.

۱-۲. پیشینه پژوهش

نخستین تصحیح علمی و معتبر از خمسه نظامی را حسن وحید دستگردی در حدود سال‌های ۱۳۱۳ به زیور طبع آراست. این تصحیح از خمسه نظامی که تا به اکنون همچنان از بهترین تصحیح‌های خمسه است، حاصل اهتمام و تفحص وحید دستگردی در نسخه‌های شناخته‌شده تا قبل از قرن دهم بوده است. البته پس از این تصحیح، تصحیح‌های دیگری از خمسه به فرجام رسید؛ تصحیح آکادمی اتحاد شوروی تحت نظر برتلس و نیز تصحیح‌های بهروز ثروتیان و تصحیح برات زنجانی از تصحیح‌های بعدی است که این‌ها تا حدودی گام‌هایی را در راه نزدیک کردن خمسه به صورت اصلی‌اش برداشته‌اند.

۲. پردازش تحلیلی موضوع

۱-۲. سبز آخور یا سر آخور؟

در داستان رفتن اسکندر از هندوستان به چین، داستان به آن‌جا می‌رسد که وی در حدود سرزمین چین به دشتی می‌رسد و در آنجا شکار می‌کند و سر انجام تصمیم می‌گیرد یک ماه در آن‌جا توقف کند؛ بر مبنای همین تصمیم برای اسبان، اصطبل‌هایی می‌سازند و در آن‌ها آخورهایی تعبیه می‌کنند.

شهِ عالم آهنج گیتی‌نورد در آن خاک یک‌ماه کرد آب‌خورد
طویله زدند آخُر انگیختند به سبز آخوران بر علف ریختند

(نظامی، ۱۳۸۸: ۳۷۰)؛ (نظامی، ۱۳۸۰: ۱۷۲)؛ (نظامی، ۱۳۹۳: ۳۱۶)

حسن وحید دستگردی، در حواشی شرفنامه، در توضیح این بیت چنین آورده است: «سبز آخُر: کنایه از آخُری است که علف سبز در آن باشد و اسب سبزه‌خوار. آخُر: به ضم خاء در نسخ قدیم و فرهنگ‌ها بی‌واو ضبط شده، گرچه در این زمان با واو می‌نویسند» (نظامی، ۱۳۸۸: ۳۷۰). در این صورت، مشخص است که ایشان «به» را در صدر مصراع دوم بیت پسین، به معنی «در» و «درون» دانسته‌اند؛ یعنی «طویله زدند و آخورهایی در آن ساختند و درون این آخورها علف‌هایی ریختند!» (سبز آخور: کنایه از آخُری که علف سبز در آن باشد و نیز علفزار و چراگاه) (عفیفی، ۱۳۹۱: ۲/۱۳۲۶).

بهر روز ثروتیان که متوجه اشکال منطقی در معنی و شرح وحید دستگردی شده است، «سبز آخور» را بدین ترتیب معنی کرده است: «سبز آخوران (= سبز آخوران) علف خواران، چهارپایانی که آخور آن‌ها به علت ریختن علف در آن سبز است» (نظامی، ۱۳۹۳: ۷۲۷). مشخص است که ایشان «سبز آخوران» را صفت جانشین موصوف دانسته‌اند. این معنی هر چند حداقل نیمی از مشکل را گشوه است، اما همچنان نمی‌تواند چندان پذیرفتنی باشد.

برات زنجانی در توضیحات شرفنامه آورده است: «سبز آخور: اسبان و چهارپایانی که علف تازه رسته را نشخوار می‌کردند» (نظامی، ۱۳۸۰: ۴۸۶). البته ایشان، در کتاب *احوال و آثار و شرح مخزن الأسرار نظامی گنجوی*، گزارشی متفاوت در باب ترکیب مانحن‌فیه آورده‌اند: «سبز آخور: اصطلاحی است در دامداری. دامداران نواحی سردسیر برای دام‌های خود در زمستان از علوفه خشک استفاده می‌کنند و در بهار از علوفه سبز و تر. و در فصل بهار بعضی از چهارپایان مخصوصاً اسبان را که قصد استفاده و سواری دارند به صحرا نمی‌فرستند و در اصطبل نگه می‌دارند. طویله زدند آخور انگیختند/ به سبز آخوران بر علف ریختند (شرفنامه)؛ یعنی فصل چراگاه بود اما برای این که اسبان هر لحظه آماده برای استفاده باشند به چراگاه نبردند، بلکه طویله و آخور آماده کردند و از علوفه سبز و تر در آخورها ریختند» (زنجانی، ۱۳۸۴: ۱۰۹).

مشخص است که شارحان کتاب، در توضیح و تفسیر لغوی «سبز آخور» اختلاف نظر بسیار دارند و این همه اختلاف بین شارحان در توضیح بیت مذکور به سبب نارسایی و گنگی مفهوم مصرع دوم رخ داده است. چون از نظر منطقی و لغوی، «سبز آخور» به معنی «اسب» نمی‌تواند باشد، اما همه شارحان و فرهنگ‌نویسان در پی توجیه برای فقه‌اللغة آن برآمده‌اند.

به نظر می‌رسد بر پایه همین بیت و بیت سپسین از شرفنامه، این ترکیب وارد فرهنگ‌های لغت شده است و البته آن‌ها نیز در صدد معنی‌سازی برای آن برآمده‌اند. «سبز آخور: و سبز آخور: اسبی که بر خوید بندند یا برای خوید دادن معین کنند» (ادیب طوسی، ۱۳۸۹: ۱/۳۴۵). «سبز آخور: کنایه از آخوری است که در آن علف سبز باشد و کنایه از آسمان هم هست و با واو معدوله نیز نویسند که سبز آخور باشد» (برهان تیریزی، ۱۳۷۶: ۲/۱۰۸۱) و (رشیدی، ۱۳۴۳: ۷/۲). در لغتنامه دهخدا بر اساس فرهنگ آندراج، و ذکر همین بیت نظامی به عنوان شاهد، آمده است: «سبز آخور: مراد اسبانی‌اند که به طریق دعا و ثنا آن‌ها را به سبز آخوران یاد کرده و می‌توان گفت که اسبانی باشند که آن‌ها را بر خوید بندند یا برای خوید دادن

معین کنند» (دهخدا و همکاران، ۱۳۷۷: سبزآخور). عین همین معنی را مدون فرهنگ بهار عجم آورده است. (بهار، ۱۳۸۰: ۲/۱۲۱۵).

همچنان که در ادامه بحث نشان داده شده است، «سبزآخور» در این بیت، گشتگی «سراخور» است به معنی «مرکب و اسب خاص پادشاه».

در جنگ هفتم اسکندر با روسیان، یکی از ارکان پیروزی اسکندر، اسب وی دانسته می شود که نظامی در شرح صفات این اسب، چنین آورده است:

چو پیروزی خویش دید از خدای بدان خنگ ختلی درآورد پای
 که او را شه چینان داده بود ز سبزآخور چینان زاده بود
 کمندی و تیغی گرانمایه خواست عنان کرد سوی بداندیش راست
 درآمد بدان دیو دریاشکوه چو ابری سیه کاو درآید به کوه

(نظامی، ۱۳۸۸: ۴۶۴)؛ (نظامی، ۱۳۸۰: ۲۱۴)؛ (نظامی، ۱۳۹۳: ۳۹۱)

شارحان شرفنامه، ترکیب «سبزآخور» در این بیت را به سبب دشواری و تازگی، شرح کرده اند. حسن وحید دستگردی در توضیح آن نوشته است: «سبزآخور: چراگاه سبز و علفزار، چون کشور چین را آب و سبزه و چراگاه فراوان است» (نظامی، ۱۳۸۸: ۴۶۴، حاشیه ۱). برات زنجان‌ی نیز در گزارش ترکیب مذکور آورده است: «سبزآخور: اسبی که علف آن چه در زمستان و چه در تابستان در اصطبل دهند و به چرا کردن به صحرا نفرستند» (نظامی، ۱۳۸۰: ۵۵۱). بهروز ثروتیان شرحی بسیار عجیب تر از برات زنجان‌ی در توضیح این بیت آورده است: «سبزآخور: آنکه خوردنگاهی سبز دارد و علف می چرد. کنایه از اسب. نکته: سبزآخور چینان اشاره ای نیز دارد به آبخور سبز مردم چین یعنی دریای چین و با اینکه شاعر به ریشه آخور و آبخور و آبخورد نظری دارد با این همه تصریحاً نمی خواهد بگوید این اسب نیز مانند برخی اسبان افسانه‌ای شاهنامه از دریا گرفته شده بود یا مادیان دریایی آن را زاده بود» (نظامی، ۱۳۹۳: ۷۷۷-۷۷۸).

همه شارحان این بیت، توضیحات مختلفی برای «سبزآخور» در این بیت‌ها آورده اند و چنان که پیش تر اشاره شد، همه این توضیحات نادرست شگفت‌انگیز فقط بر اساس تصحیف «سراخور» به «سبزآخور» در دستنویس‌های خمسه نظامی رخ داده است. «سراخور: اسب سرطویله را گویند، یعنی

اسبی که بر سر همه اسبان مقدم بدانند» (برهان تبریزی، ۱۳۷۶: ۲/۱۱۱۳).

همان گونه که از بیت‌های پیشین مشخص است، نظامی اشاره می‌کند که شاه چینیان این اسب ختلی را که از نژاد سرآخورش بود به اسکندر بخشیده بود. برای مشخص شدن ماجرا نیاز است به قسمت‌های دیگری از *شرفنامه* توجه داشت. در داستان «مهمانی کردن خاقان چین سکندر را» در صفت تحفه‌ای که خاقان برای اسکندر پیش می‌کشد، یکی اسبی است که بدین صفات از آن یاد شده است:

خرامنده ختلی، گش و دم سیاه	تکاورتر از باد در صبحگاه
رونده یکی تخت شاهنشهی	نشیندش از پویه بی آگهی
به چابک‌روی پیکرش دیوزاد	به گردندگی کنیتش دیویاد...
سمندی نگویم سمندر فشی	سمندر فشی نه سکندر کشی

(نظامی، ۱۳۸۸: ۴۱۱-۴۱۲)

مشخص است که مقصود نظامی از توصیف اسب سکندر در نبرد با روسان، همین اسب منحصر به فرد است که پادشاه چین به وی تحفه داده بود. نظامی در باب این اسب می‌گوید: «ز سرآخور چینیان زاده بود»؛ پیش‌تر از این بیت‌ها جاسوسان اسکندر در گزارشی که در باب خاقان چین آوردند، اسب وی را چنین توصیف کردند:

چو در زین کشد سرو آزاد را	بر اسبی که پیل افکند باد را
هماورد او گر بود زنده پیل	کم از قطره باشد بر رود نیل

(نظامی، ۱۳۸۸: ۳۷۳)

احتمال دارد، اسبی که خاقان چین به اسکندر بخشید از نژاد و نسل همین اسب اخیر که سرآخور طویله چینیان بوده است، پدید آمده باشد!

سرآخور

«سرآخور: اسبی را گویند که مقدم بر جمیع اسبان ببندند و آن را سرطویله نیز خوانند» (انجو شیرازی، ۱۳۵۱: ۱/ ۱۰۱). «سرآخور: اسب سرطویله. اسبی که بر سر همه اسبان مقدم ببندند. میرآخور. رئیس اصطبل» (دهخدا و همکاران، ۱۳۷۷: سرآخور). «اسب سرطویله و اسبی که بر همه اسبان مقدم ببندند» (نفیسی، ۱۳۴۳: ۳/ ۱۸۷۰). «سرآخور: بهترین اسب طویله. مرکب خاص» (انوری، ۱۳۹۰: ۲/ ۹۱۹). در بیت زیر از سنایی، «سرآخور» به معنی اسب خاص و برگزیده آمده است.

تا دل و جان درنبازی دل نبیند ناز و عزّ کی سرآخور گشت هرگز مرکبی

(سنایی غزنوی، ۱۳۸۵: ۱۰۰۷)

مولوی در بیت زیر، خورشید را در بین سیارگان آسمان، به «سرآخُر» تشبیه کرده است.
شمس و شموسی که سرآخُر شده‌ست چون خر لنگ است در آن مستدار
(مولوی، ۱۳۷۸: ۵۳/۳)

مولوی در بیت‌های زیر، «سرآخور» را در معنی مرکب و اسب خاص پادشاه در مقابل «پالانی= اسب کندرو که لایق پالان و بار باشد» (دهخدا و همکاران، ۱۳۷۷)، آورده است.

بسی خدنگ خورد اسب تازی غازی که تازی است نه پالانی است و نی کودن...
چو شاه دست به پشت و سرش فرومالد که ای گزیده سرآخُر تویی مخصص من
(مولوی، ۱۳۷۸: ۲۷۸/۴)

در بیت سپسین هم از مولانا، اسب سرآخور پادشاه اگر سر از رکاب وی بیرون کند، بدل به اسب پالانی خواهد شد.

شود یوسف یکی گرگی شود موسی چو فرعونی چو بیرون شد رکاب تو، سرآخُر گشت پالانی
(همان: ۲۶۲/۵)

در حکایت زیر هم از مولوی که در مکتوبات وی آمده است، به وضوح می‌توان معنی «سرآخور» و ارزشمندی آن را دریافت. «گفته‌اند که مبارزی را اسب او زخم خورد، پادشاه مرکب خاص که سرآخُر تازیان اصطبل بود، به او داد و او را سوار کرد. ناگهان بر آن مرکب هم زخم رسید. ناگهان از زبان پادشاه بجست که دریغ! در حال آن مبارز از اسب فرود آمد و چندانکه یدک دیگر پادشاه پیشکش کرد، قبول نکرد و گفت: من جان عزیز را از نصرت خواه تو دریغ نمی‌داشتم و نمی‌گفتم که دریغ؛ تو جهت چهارپایی که به من دادی دریغ گفتی؟» (مولوی، ۱۳۷۱: ۲۰۹).

آشکار است که در شاهد پیشین، «سرآخُر» در مقابل سایر اسبان اصطبل قرار داده شده است و نیز این اسب، مرکب خاص پادشاه بوده است و آن را به مبارز خودش می‌بخشد. همچنین ارزش این اسب «سرآخور» در زمانی مشخص می‌شود که پادشاهی با آن همه خدم و حشم در مواجهه با زخم دیدن سرآخور خویش، دریغ بر زبان می‌راند.

در شرفنامه نظامی و بیت‌های آغازین افسانه آب حیوان، در صفت طلوع خورشید و فرا رسیدن صبح، چنین آمده است:

چو بانگ خروس آمد از پاسگاه جرس در گلو بست هارون شاه
دوال دهل زن در آمد به جوش ز منقار مرغان برآمد خروش

(نظامی، ۱۳۸۸: ص ۴۹۸)؛ (نظامی، ۱۳۸۰: ص ۲۲۹)؛ (نظامی، ۱۳۹۳: ۴۲۰)

وحید دستگردی در حاشیه این بیت چنین نوشته: «یعنی بامدادان که بانگ خروس از پاسگاه برآمد و خروس هارون وار و پاسبان مانند جرس در گلو بر بست. خروس چون در پاسگاه بانگ بر آورده از این سبب او را هارون شاه خوانده و می گوید جرس را بر گلو بست، برخلاف پاسبانان و هارونان دیگر که شبانگاه جرس بر دست یا به کمر می بسته اند» (نظامی، ۱۳۸۸: ۴۹۸). مشخص است که مرحوم دستگردی بر اساس تتبع در متون کهن می داند که هارون جرس را بر کمر می بسته است نه بر گلو و بدین ترتیب تلاش کرده است تا با پای بندی به ضبط بیت، آن را معنی کند.

برات زنجانی درباره این بیت نوشته: «هارون: قاصد که بر کمر زنگله داشته تا او را بشناسند و راهداران مانع او نگردند و نیز نگهبانان شب زنگوله داشتند و هنگام صبح پایان کار آن ها بود و اینجا به همین معنی آمده است. جرس در گلو بستن: خاموش شدن و ساکت ماندن» (زنجانی، ۱۳۷۷: ۵۸۸). زنجانی نیز به زنگ بر کمر بستن هارونان اشاره کرده است و البته در اینجا جرس در گلو بستن را در نقطه مقابل آن دانسته است به معنی خاموش شدن؛ حال آن که از وظایف هارونان، بیدار کردن لشکریان در صبح گاهان بوده است و این با معنی ای که مرحوم زنجانی آورده است سازگاری ندارد.

ثروتیان در توضیح بیت آورده است: «هارون: رئیس نگهبانان که جرس ها در کمر می بسته و شب ها در حوزه حفاظتی خود می گشته تا دیگر نگهبانان نخوابند و با زنگ جرس وی بدانند که او بیدار است و سرکشی می کند» (نظامی، ۱۳۹۳: ۷۹۳). «جرس در گلو بست هارون شاه: یعنی جرس را از کمر باز کرد و بانگ برداشت و از گلو آواز داد. صبح شد و صدای خروس بلند شد هارون لشکر نیز جرس از کمر باز کرد و به لشکر آواز داد که بیدار شوید» (همان: ۷۹۳-۷۹۴).

در فرهنگ های لغت نیز این ترکیب که مشخص است مستخرج از همان بیت نظامی است، ثبت شده است. «جرس در گلو بستن: کنایه از دعا کردن به آواز خوش باشد» (برهان تبری، ۱۳۷۶). «جرس در گلو بستن: کنایه از دعا کردن باشد به آواز» (انجو شیرازی، ۱۳۵۹). «جرس در گلو بستن: دعا گفتن به آواز بلند» (دهخدا، ۱۳۷۷: جرس).

یکی از راه‌هایی که از آن می‌توان در تصحیح متون ادب فارسی بهره جست، تصحیح متون با استفاده از قرائن درون‌متنی است. سه بیت ذیل از شرفنامه دقیقاً در برابر ابیات فوق قرار دارند و به گشوده‌شدن مشکل بیت پیشین کمک بسیار می‌کند:

شباهنگ چون بر زد از کوه دود بر آهنگ شب مرغ دستان نمود
بر آویخت هندوی چرخ از کمر به هارونی شب جرس‌های زر
جلاجل زنان گفت هارون شاه که شه تاجور باد و دشمن تباه

(همان: ۷۸۹)

از این بیت‌ها مشخص می‌شود که «هارون شاه» در صبح گاهان، «جرس» را بر کمر می‌بسته است نه بر «گلو». بیت سپسین از هفت پیکر نیز دقیقاً همین نکته را مشخص می‌سازد.

صبح هرون صفت چون بست کمر مرغ نالید چون جلاجل زر

(نظامی، ۱۳۷۷: ۲۸۴)

الف) بانگ خروس: در برخی نسخ و نیز در لغتنامه دهخدا، به صورت «بانگ جرس» ضبط گردیده است (رک: دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل جرس)، حال آن‌که با توجه به ابیات فوق معلوم می‌شود که همان «چو بانگ خروس آمد از پاسگاه» ضبط صواب و اصیل است، چه در سه بیت پیشین و نیز شاهد دوم، جای خروس را «مرغ» گرفته است و یکی از معنی‌های «مرغ»، «خروس» است (دهخدا و همکاران، ۱۳۷۷: مرغ).
ب) احتمالاً «گلو» در بیت «چو بانگ...» تصحیف «کمر» است! زیرا هارون که به معنی پیک و قاصد درگاه است، جرس و جلال را بر کمر می‌بسته است و نه در گلو، چنان‌که در سه بیت پیشین نیز تناسب «هارون» و «کمر» و «جرس» مشهود است. خاقانی گفته است:

ستاره بین که فلک را جلال کمر است که بر کمر گه هارون جلاجل است صواب

(خاقانی، ۱۳۷۸: ۴۹)

بنابراین مشخص می‌شود که در بیت مورد بحث، «گلو» تصحیف «کمر» است؛ «قاصد پادشاه جلاجل و زنگ بر کمر خویشتن بست». بعلاوه «هارون چرخ» و «هارون فلک» به معنی ماهتاب است و جلاجل او نیز همان ستارگانند.

چرخ هارون کمر دارش و چون هارونان زانجمش زنگله‌ها در کمر آمیخته‌اند

(همان: ۱۲۰)

هارون صدر اوست فلک زآن که انجمش هر شب جلاجل کمر است از زر سخاش

(همان: ۲۳۱)

در نهایت باید گفت که ظاهراً از وظایف «هارون شاه»، جرس و زنگ بر کمر بستن و بیدار کردن اطرافیان و یا سپاهیان پادشاه بوده است.

۳. نتیجه گیری

بسیاری از لغات و ترکیبات خمسه نظامی را فرهنگ نویسان عمدتاً بر اساس شرح‌های این منظومه وارد فرهنگ‌های لغت کرده‌اند. با توجه به این که شرح‌های خمسه حاصل دیدگاه شخصی شارحان قدیم بوده، معنی این لغات و ترکیبات دچار اشکالات و خطاهای بسیاری است و در تصحیح و شرح آثار نظامی نمی‌توان به آن‌ها اعتماد کلی کرد. از همین دست است ترکیب «سبز آخور» و معنی‌هایی که در فرهنگ‌های متأخر برای آن آورده شده است و بر همین اساس مصححان و شارحان شرفنامه نظامی بر اساس وجود این ترکیب در نسخه‌ها و نیز تأیید آن در فرهنگ‌های لغت در درستی آن تردید به خود راه نداده‌اند؛ حال آن‌که در این تحقیق و بر اساس شواهد مختلف نشان داده شد که صورت درست این ترکیب «سراخور» است به معنی بهترین اسب اصطبل که از آن برای نسل‌کشی و بارور کردن مادیان‌ها نیز استفاده می‌شده است و البته غالباً همین اسب، اسب پادشاهان و بزرگان دربار بوده است. در بخش بعدی مقاله نیز پیشنهادهایی برای تصحیح بیتی دیگر از شرفنامه، ارائه شد. ترکیب «جرس در گلو بستن» که در بسیاری از فرهنگ‌های لغت نیز آورده شده است، مستخرج از شرفنامه نظامی است و البته وجود این ترکیب در فرهنگ‌های مختلف که بر اساس نسخ نادرست و مغلوطن خمسه استخراج شده است، سبب شده تا مصححان و شارحان در درستی آن تردیدی نداشته باشند و با استفاده از معنی این ترکیب در فرهنگ‌ها در پی شرح بیت مورد بحث برآمده‌اند، حال آنکه «جرس در گلو بستن» نمونه دیگری در ادب فارسی ندارد و بر اساس سایر بیت‌های نظامی و خاقانی و دیگر شاعران، می‌توان دریافت که صورت آن «جرس در کمر بستن» است که از ویژگی‌های «هارون» دربار و پادشاه بوده است.

۴. پی‌نوشت‌ها:

(۱). در بیت زیر از جمال‌الدین اصفهانی، ضبط یکی از دستنویس‌ها به جای ضبط «چرب آخور»، «سبز آخور» است که البته در صورت صحّت این نوشتار، سبز آخور به معنی آخور سبز و پر از علوفه می‌تواند بود.

سبزه ز چرب آخور سپهر چریده است ماه نو از نعل او کمینه نشان است

(جمال‌الدین اصفهانی، ۱۳۶۲: ۵۶)

منابع

- ادیب طوسی، محمدامین (۱۳۸۹). *فرهنگ لغات ادبی*، زیر نظر مهدی محقق. تهران: موسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران - دانشگاه مک گیل.
- انجو شیرازی، میرجمال‌الدین حسین (۱۳۵۹). *فرهنگ جهانگیری*. به اهتمام رحیم عفیفی، مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد.
- انوری، حسن (۱۳۹۰). *فرهنگ کنایان سخن*. تهران: سخن.
- برهان تبریزی، محمدحسین بن خلف (۱۳۷۶). *برهان قاطع*. تصحیح محمد معین، تهران: امیرکبیر.
- بهار، لاله تیک چند (۱۳۸۰). *بهار عجم*. به تصحیح کاظم دزفولیان، تهران: طلایه.
- جمال‌الدین اصفهانی، محمدبن عبدالرزاق (۱۳۶۲). *دیوان*. تصحیح حسن وحید دستگردی، تهران: کتابخانه سنایی.
- جهانبخش، جويا (۱۳۸۴). *راهنمای تصحیح متون*. تهران: میراث مکتوب.
- دهخدا و همکاران (۱۳۷۷). *لغتنامه*. تهران: دانشگاه تهران.
- زنجانی، برات (۱۳۸۴). *احوال و آثار و شرح مخزن‌الأسرار نظامی گنجوی*. تهران: دانشگاه تهران.
- عفیفی، رحیم (۱۳۹۱). *فرهنگنامه شعری*: بر اساس شاعران قرن سوم تا یازدهم شامل ترکیبات. کنایات و اصطلاحات، تهران: سروش.
- سنایی غزنوی، ابوالمجد مجدودبن آدم (۱۳۸۵). *دیوان*. تصحیح مدرس رضوی، تهران: سنایی.
- مولوی، جلال‌الدین محمد (۱۳۷۱). *مکتوبات*. تصحیح توفیق هـ سبحانی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- مولوی، جلال‌الدین محمد بلخی (۱۳۷۸). *کلیات شمس*. تصحیح بدیع‌الزمان فروزانفر، تهران: امیرکبیر.
- نظامی، الیاس بن یوسف (۱۳۸۰). *شرفنامه*. تصحیح برات زنجانی، تهران: دانشگاه تهران.
- نظامی، الیاس بن یوسف (۱۳۸۸). *شرفنامه*. با حواشی و تصحیح حسن وحید دستگردی، به کوشش سعید حمیدیان، تهران: قطره.
- نظامی، الیاس بن یوسف (۱۳۹۳). *شرفنامه*. تصحیح بهروز ثروتیان، تهران: امیرکبیر.
- نقیسی، علی‌اکبر ناظم‌الاطبا (۱۳۴۳). *فرهنگ نفیسی*. تهران: کتاب‌فروشی خیام.
- وحید دستگردی، حسن (۱۳۱۸). «حکیم نظامی گنجوی». *ارمغان*، سال بیستم، شماره ۷-۸، ۳۸۵-۴۰۰.

References

- Adib Tousi, M. (2010). *Literary Vocabulary*. Under the Supervision of M. Mohaghegh. Tehran: Institute of Islamic Studies, University of Tehran- McGill University. (In Persian).
- Anvari, H. (2010). *Farhang Kenayate Sokhan*. Tehran: Sokhan Publications. (In Persian).
- Afifi, R. (2012). *Poetry dictionary: based on the poets of the 3rd to 11th centuries including*

- combinations. allusions and idioms. Tehran: Soroush Publications. (In Persian)
- Bahar, Lale Tik Chand (2001). *Bahar Ajam*. Edited by; K. Dezfulian. Tehran: Talayeh Publications. (In Persian).
- Dehkhoda and colleagues (1998). *dictionary*. Tehran: University of Tehran. (In Persian).
- Enjo Shirazi, M. (1980). *Farhang Jahangiri*. By R. Afifi, Mashhad: Ferdowsi University of Mashhad. (In Persian).
- Jamal al-Din Isfahani, M. (1983). *Diwan*. Corrected by; H. Vahid Dastgardi. Tehran: Sanai Library (In Persian).
- Jahanbakhsh, J. (2004). Text correction guide. Tehran: Written heritage (In Persian).
- Molvi, J. (1992). *letters*. Correcting success. Sobhani Tehran: Academic Publishing Center (In Persian).
- Maulvi, J. (1999). *Koliyat Shams*. Correcting Badeel Zaman Farozanfar. Tehran: Amir Kabir (In Persian).
- Nafisi, A. (1964). *Farhang Nafisi*. Tehran: Khayyam bookstore. (In Persian).
- Nizami, E. (2001). *Sharafnameh*. Corrected by; b. Zanjani. Tehran: University of Tehran (In Persian).
- Nizami, E. (2009). *Sharafnameh*. With Margins and Corrections by H. Vahid Dastgardi, with the Efforts of S. Hamidian. Tehran: Ghatreh Publications. (In Persian).
- Nizami, E. (2013). *Sharafnameh*. Corrected by; B. Sarvatian. Tehran: Amir Kabir Publications. (In Persian).
- Sana'i Ghaznavi, A. (2009). *Diwan*. Corrected by; M. Razavi. Tehran: Sanai (In Persian).
- Tabrizi's B, (1997). *Borhane ghate*. Corrected by; Mohammad Moeen. Tehran: Amir Kabir (In Persian).
- Vahid Dastgerdi, H. (1939). "Hakim Nizami Ganjavi", *Armaghan*, 20(7-8), pp. 385-400 (In Persian).
- Zanjani, B. (2005). *the status and works and description of Ganjavi's secret archives*. Tehran: University of Tehran (In Persian).